

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA 16. YÜZYIL ENFLASYONU

Gülsün GÜRKAN*

Osmanlı İmparatorluğu, Merkezi Bürokratik bir tarım toplumdur. İmparatorluğun ideal yapısı, üretim araçlarının tüm mülkiyetinin devleti oluşturan ve başında hükümdar bulunan bürokrasinin elinde yoğunlaşması şeklinde belirir. Nazari olarak, bütün sistem hükümdarın yararına işler; çeşitli gruplar da, çeşitli düzeylerde bu işleştikten yararlanırlar. Böyle bir sistem, iç unsurların direnci yüzünden ve İmparatorluk bünyesine durmadan eklenen yeni yığınların asimilasyonu zaman istediği için, hiç bir zaman son şeklini alamaz. Son şeklini hemen hemen almış gibi görüldüğü çağda da, onu içinden kemiren çelişkiler sistemin bağrında çoktan yerleşmiş, kökleşmiş durumdadır¹.

16. yüzyıl çelişkilerin çok büyük boyutlara ulaştığı bir dönem olarak önem kazanır. Bu yüzyıl, genel olarak imparatorluğun en parlak çağı olarak nitelendirilmektedir. Fakat aslında, toplumsal ve ekonomik çelişkilerin en üst düzeye ulaştığı bir dönemdir. Bir yandan Süleyman'ın dillere destan fetihleri yapılırken, bir yandan da İmparatorluk sınırları içinde ekonomiden sosyal yapıya, her şey büyük bir sarsıntıının içindedir. İmparatorluğun doruk noktası olarak nitelendirilen 16. yüzyıl büyük krizin başlangıcını da içermektedir aynı zamanda.

Adı geçen yüzyıl sonunda sistemin dayanak noktası olan yapıların büyük bir bölümü temelinden sarsılacak ve yerini yeni yapılara bırakmak zorunda kalacaktır. Çünkü sistem dengesini devamlı kılacak ve kendini yeniden üretecek yapılardan yoksundur. Bu nedenle de doruk noktasını hemen kriz dönemi izlemektedir.

16. yüzyıl krizi iç ve dış çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Bu iki önemli etkenin hangisinin belirleyici olduğu konusu, tartışmaya açık bir konudur. Dış etkenlerin önemi genellikle çok vurgulanır; ama Osmanlı'nın kendi içsel sorunları da gözardı edilmeyecek önemdedir. Dış etkenler, yapıda varolan bozulma eğilimlerini genişletici ve derinleştirici bir etkide bulunurlar.

Sözünü ettiğimiz bu etkenler nelerdir? Kısaca belirtirsek; bunlar, önemli ticaret yollarının Akdenizden Atlantik üzerine kayması, fetihlerin durması, bir kısmı akçenin devalüasyonu ile bir kısmı da Amerikan altınının gelmesiyle açıklanan enflasyon

* Araştırma Görevlisi; Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Yerasimos, S. (1977), Cilt: 1, s. 211.

ve nüfus patlamasıdır². Bu etkenlerin hepsinin kuşkusuz önemli payı vardır, ama üzerinde en çok durulması gereken nokta enflasyondur.

Bu çalışma, 16. yüzyılda yaşanan ciddi enflasyonu açıklama amacını taşıyor. Bu amaç için öncelikle, incelediğimiz ekonomide de kullanılan madeni paranın teorik yönüne ve yarattığı sorunlara bakmanın konuya açıklık getireceğine inanıyoruz.

I- MADENİ PARANIN TEORİK YÖNÜ VE MADENİ PARA KULLANAN EKONOMİLERDE PARA MİKTARININ BELİRLENMESİNDE KARŞILANAN GÜÇLÜKLER³

Miktar Teorisi en basit şekliyle şu ünlü eşitlikle özetlenebilir: $M \cdot V = P \cdot T$. Bu eşitlikten örneğin $P = M \cdot V / T$ şeklinde bir denklemin yazılabilmesi, değişkenlerin (P , V , T nin)⁴ hem bağımsız, hem de bilinen değişkenler olması sayesinde gerçekleşir. Eğer V 'yi sabit ve M 'yi de bilinen bir miktar olarak varsayarsak, M değiştiği zaman fiyatların da aynı yönde değişebileceği sonucuna varabiliriz. P ve T bağımsız değişkenlerdir ve genel olarak aynı yönde değişirler. Dolaşım hızına (V 'ye) gelince bu kısmen fiyatların değişme yönüyle belirlenebilir. Ancak deflasyonist veya enflasyonist bir dönem olduğunda durum bu kadar basitlikle açıklanamaz. İlk halde dolaşım hızı ticari işlerin gerilemesiyle düşme eğilimi gösterirken; ikinci halde, ticari işlerin artma eğiliminden dolayı artma gösterir. Demek ki böyle açıklayıcı bir faktörü soyutlamak her zaman kolay değildir. Örneğin, bizi ilgilendiren durumda her zaman fiyat artışı ile para miktarının artışı arasında doğrudan doğruya bir nedensellik bağı kurmak ve aralarında nicel bir ilişki kurmak pratikte olanaksızdır.

Bununla beraber, miktar açısından yaklaşım bütünüyle yanlış da değildir. Bazı hallerde (özellikle değişkenlerden birinin değişmesinin diğerlerine açıkça hakim olduğu zaman) bu yaklaşım, nedenselliği kavramak için faydalı olacaktır. Eğer para miktarı önemli ve hızlı bir artış gösteriyorsa ve bu sürekli bir olaysa, aynı dönemde görülen fiyat artışı, bu artışla kolayca açıklanabilir. Çünkü başka artış faktörleri, para miktarının değişikliklerinin büyük ölçüde etkisi altındadır.

Kısaca paranın miktar teorisi yönüne baktıktan sonra madeni para kullanılan ekonomilerde para miktarının belirlenmesini güçleştiren etkenlere bakalım.

Madeni para (altın ve gümüş) da üretim maliyeti olan bir maldır. Madeni paraların bir devlet otoritesi tarafından belirlenmiş nominal (itibari) değeri vardır, bir de öz değeri vardır ki bu yalnız üretim maliyetine değil, piyasanın subjektif (öznel) değerlendirmelerine de bağlıdır.

Dolayısıyla, bir ülkede madenin (örneğin gümüşün) meta fiyatı, aynı miktar para ile daha çok mal satın alınması mümkün olacak şekilde artarsa, sözü geçen ülkeye madeni para akın edebilir.

Değeri ölçtüğümüz malın da diğer mallar gibi bir fiyatının olması ve bunun değişir olması, ekonomide sorunlar yaratmaktadır. Mal paranın (madeni paranın)

2 Gürsel, S. (1979), s. 100.

3 Bu bölümde Gürsel, S. (1979) dan önemli ölçüde yararlanıldı.

4 P = Fiyatlar genel düzeyi, V = Paranın tedavül hızı, T = ekonomide reel muamele hacmi, M = Para miktarı.

mal olarak fiyatının artması nisbi fiyatlarda artış meydana getirmekte, bu durum diğer malların fiyatlarında da bir artış yaratmaktadır.

Mal paranın arzı, ekonomi dışı etkenlerle (maden yataklarının olmaması veya yeni kaynakların bulunup arzı arttırması) belirlendiğinden parasal kesim, reel kesimi büyük ölçüde etkilemektedir. Altın ve gümüşe dayalı para sisteminin ekonomik açıdan anlamsız yani, paranın, reel ekonomideki ilişkileri bütünüyle değiştirecek bir etkinliğe sahip olmasıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu bu sorunla açık bir şekilde karşı karşıya gelecektir.

İkinci bir güçlük, bimetalik sisteme bağlıdır. Altın ve gümüş arasındaki mübadele ilişkisi, onların üretim koşullarına ve nisbi kıtlıklarına göre belirlenir. Bu piyasa ilişkisine bir ikinci ilişki eklenir ki bu onların karşılıklı nominal değerlerine dayanır. Durumlarına göre ve Gresham yasasına uygun olarak, altın veya gümüş fiyatlarının artışı veya azalışına göre gömülenir (iddihar).

Osmanlı Ekonomisi tipinde bir ekonomi için gömüleme olayı oldukça önemlidir. Gömüleme, para miktarını azaltır, bunun tersi ise para miktarını arttırır. Gömülemeledeki değişiklikleri değerlendirmek çoğu zaman güç olduğundan M için bir belirsizlik vardır. M'yi para haline getirilmiş maden miktarıyla özdeşleştirmek gerekir, ama gömüleme olayı bu miktarın bir kısmının dolaşım dışında kalması durumunu yaratmaktadır. Osmanlı Ekonomisinde gömülen para daha çok altın olduğundan ve kullanılan para (akçe) ise gümüş olduğundan gömüleme olayını o kadar abartmaya gerek kalmaz.

II- ENFLASYONUN İÇ NEDENLERİ

16. yy.da bütün Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu ciddi bir enflasyonla karşı karşıya idiler. Çoğu kez bu enflasyonun nedeni Batı için de, Osmanlı için de Amerika'dan akan altın ve gümüşün etkisiyle açıklanır. Oysa bu etken her iki bölge için de temel neden olmaktan çok, mevcut eğilimi genişletici bir etki olmaktadır. Üstelik Batı ile Osmanlı'daki enflasyonun zamanlaması ve nedenleri de birbirlerinden hayli farklıdır.

Batı'da 1450-1500 arası büyük bir depresyon dönemidir ve fiyatlar düşme göstermektedir. Bu fiyat düşüşleri madeni paranın kıtlığına bağlıdır. Avrupa'yı maden peşine düşüren ve Amerika'nın keşfine yönelten işte bu kıtlıktır. Amerika'dan kıymetli maden akımı ile birlikte 1500-1503 arasında itibaren Avrupa'da konjonktür tersine döner, fiyatlar hızla yükselir. Bu etki muhakkak ki Avrupa'nın her ülkesinde aynı zamanda ve aynı ölçüde güçlü olmamıştır. Vilar bu etkinin dışında çok daha önemli başka nedenleri sayar:⁵

"16. yy.daki büyük ekonomik değişiklikleri hazırlayan şey, Avrupa'nın batı uçlarına her yıl gelen 1000-1500 kilo altından çok, Avrupa'daki maden ocaklarının işletilmesi; uzun demografik tarımsal, değişiklikler; ulaşımda, ticari ve mali tekniklerde gelişmeler ve hükümdarlar tarafından milli ekonomilerin örgütlenmesi olmuştur.

5 Gürsel, S. (1979), a.g.e., s. 109.

Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğunda fiyat artış eğilimi 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Eldeki bazı rakamlar bunu doğrulamaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda fiyat hareketleri Avrupa konjonktürünün fazla etkisi altında değildir. Avrupa konjonktürü Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini 16. yy.ın son on yıllarında (1580'lerden itibaren) hissettirmeye başlamıştır.

Aşağıdaki tablo 1460-1560 arasındaki fiyat artışlarını göstermesi bakımından önemlidir:

Tablo: 1
Serbest Satış Fiyatları

Yıllar	1460	1490	1500	1520	1540	1550	1560	%
I m. bez	5-6	6-7	7-9	5-6	6-7	6-7	7-9	50
I koyun	15-20	20-25	25-30	30-35	40-45	45-50	70-80	300
Buğdayın I kilesi (25,6 kg.)	3-4	3-4	4-5	6-7	5-6	5-6	10-18	200
Şekerin okkası	17	18	14	20	20	20	29	70
İşçi gündeliği	2-3	2-3	2-3	2-3	3-4	4-5	5-6	100

Kaynak: Akdağ, M. (1979), Cilt 2, s. 437.

Şüphesiz bu tablo tam değildir. 1460-1560 arasındaki fiyat artışlarını ortalama olarak belirtmektedir. Ama 1460-1560 arasındaki çok kuvvetli farklar bu dönemde genel bir artış olduğunu yeterince isbathıyor. Zaten ücretlerdeki % 100'lük artış bu varsayımı haklı gösteriyor. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen bu fiyat artışları nasıl açıklanacaktır?

Madeni para kullanan ekonomilerin hepsi için geçerli olan para arzının egzen olarak belirlenmesi (ve genellikle madenin kıtlığı sorunu) Osmanlı için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu, sürekli değerli maden sıkıntısı çeken bir ülkedir. Ülkenin önemli maden ocaklarına sahip olduğu ve maden üretiminin ne miktar olduğu konusunda fazla bir bilgi yoktur. Ancak zengin maden yataklarına sahip olmadığı sürekli para sıkıntısı çekmesinden belli olmaktadır⁶.

Osmanlı Ülkesinin para miktarını sınırlayan bir diğer etken de Doğu ile olan ticaretinin sürekli açık vermesidir. 16. yy. da Batı ile ticaret lehte iken, Doğu ile ticaret aleyhe açık vermektedir. Batıdan gelen gümüş, sürekli olarak Doğuya akmaktadır. Bunun nedeni, Asya'da gümüşün öz değeri ile Osmanlı İmparatorluğundaki farktır.

Para darlığı karşısında alınabilecek çeşitli önlemler vardır ve bunlar şöyle sıralanabilir:

Fetihler yoluyla başka ülkelerin altın ve gümüş stoklarına el koymak, yeni değerli maden yatakları keşfetmek (İspanya'nın Amerika kıtasında altın ve gümüş ma-

6 Rumeli'de işletilen bazı maden ocaklarının da işletilmesi özellikle Amerikan gümüşünün bolca gelmesinden sonra ekonomik olmaktan çıktı. Sahillioğlu, H. (1978), s. 14.

denlerini keşfetmesi gibi), Merkantilist dış ticaret politikası ile daha çok mal satıp ülkeye değerli maden çekmek⁷.

Osmanlı bu yollardan fetihler yolunu seçti. Yöneldiği diğer bir yol da tedavüldeki parayı (akçeyi) devalüe etme yoluydu. 16. yy.dan itibaren devletin harcamaları gelirlerini aştıkça, devlet sürekli bütçe açıklarıyla karşı karşıya kaldıkça bu yola her zamankinden daha çok başvuruldu. Devletin gelirleri ve harcamalarına bakarsak bu politikayı daha iyi anlayabiliriz.

A – GELİRLER

Osmanlı Devletinin iki ana gelir kaynağı vardır. İlki, ülkedeki tüm ekonomik faaliyetlerden devletin önceden saptadığı oranlarda aldığı vergiler. İkincisi, ülke toprakları dışına yapılan fetihler yoluyla elde edilen ganimetler ve o ülkelerin tüm zenginlikleri.

1- Vergiler

Osmanlı ülkesi sınırlarındaki tüm ekonomik faaliyetler (tarım, ticaret, sanayi) vergilendirildiği gibi, bunlara ek pek çok vergi vardır. Çağın göre vergilendirmenin en gelişmiş şekillerini uygulayan Osmanlı Devleti, tıpkı İnkâ Medeniyetinde görüldüğü gibi ülkede vergilendirmediği tek bir ot bırakmamıştır⁸.

Vergilerin çeşidi ve miktarının saptanmasında İslâm Hukuku ve Örf Hukukundan hareket edilmektedir. Bu nedenle vergiler tamamıyla İslâm Hukukundan kaynaklananlar (Tekâlif-i Şeriyye) ve Örf Hukukundan kaynaklananlar (Tekâlif-i Örfiyye) olarak incelenmektedir⁹. Ancak zaman içinde bu vergiler birbirleriyle kaynaşmış olduğundan böyle bir ayırımın tam kesinliği yoktur. Yine de Örfi Hukuktan kaynaklanan vergilerin, genellikle İslâm Hukukunun açıklık getiremediği konularda, ülkenin koşullarına uyularak ortaya çıktığını; daha çok toplumda düzenliği korumak, kişiler arasındaki ilişkileri kanun ve geleneklere uygun olarak düzenlemek gibi hükümet görevlerine giren işler karşılığında alındığını söyleyebiliriz. Mahkeme harçlarını, cürüm ve cinayetlerden alınan vergileri, evlenenlerden alınan vergileri bu gruba sokmak mümkündür.

Temel vergiler ise; tarım kesiminden alınan çeşitli vergilerle (aşar vergisi, çift resmi, resm-i ağnam) şehirlerdeki ticari işlerden alınan vergilerdir¹⁰.

7 Berkes, N. (1973), Cilt: 2, s. 110.

8 Yerasimos, S. (1977), a.g.e., s. 227.

9 Vergiler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Akdağ, M. (1979) Cilt: 1, s. 509-518; Cilt: 2, s. 221-291.

10 Devlet tüm ülke topraklarının sahibi olduğundan reyanın toprağı tasarruf etmesi karşılığında ödemek zorunda olduğu vergi resm-i çift olarak bilinir. Aşar ise, reyanın ürettiği ürün üzerinden ürünün 1/10, 1/8 veya 1/5'i oranında aynı olarak ödediği vergidir. Bir dizi vergi ise aşarın tamamlayıcısı olarak alınır. (Koyun ve kovanlardan alınan resimler gibi).

Bu çok temel iki verginin dışında gayri müslim nüfusun (şehirli olsun, köylü olsun) ödediği İспенçe ve Cizye adlı baş vergisi iki önemli vergisidir.

Şehirlerde ise ticari faaliyetler (Kapan hanları, Galle pazarları, bozahaneler) önemli vergi kaynaklarını oluşturmaktadırlar.

Bir diğ er vergi tipi avarız vergileridir (Tekâlif-i divaniye). Bu vergi, gücü olan herkesin savaşa mal ve bedenleriyle yardım etmeleri prensibinden kaynaklanıyordu. Müslüman ve hıristiyan bütün reaya bu vergiyi ödemeye mecburdu. Sefer zamanlarında miktarı fermanlarla belirlenen, devamlılığı olmayan vergilerdi. Bu vergiler kanunnamelerin kapsamı dışında kalıyorlar ve tüm gelirleri de devlete gidiyor.

Şekil ve miktarı Kanunnamelerde belirlenen ilk iki tür vergi uzun yıllar boyunca miktarında en ufak bir değişim olmaksızın sürüp gitti. Örneğin, bir altının 35 akçe olduğu 1431'de resm-i bennak 6 akçe iken; bundan 164 yıl sonra 1595'de bir altın 120 akçeye çıktığı ve akçenin gümüş değeri üç dört defa azaldığı halde adı geçen resim olduğu gibi sabit tutuldu. Devlet, paraya en çok ihtiyacı olduğu dönemlerde bile bu vergileri artırma yoluna gitmedi¹¹. Çünkü hukuk sisteminin esnek olmayışı, kanunnamelerle düzenlenmiş vergilerin değiştirilmesine engel teşkil ediyordu. Bu nedenle devlet para ihtiyacını karşılamak için daima başka yöntemlere başvurdu.

Avarız vergileri dediğimiz üçüncü tip vergi ise, sefer zamanında fermanlarla belirlendiği ve kanunnamelerde geçmediğinden, zaman içinde devamlı artış göstermeye başladı. Kanuni devrinde (1521'lerden itibaren) hane başına 30 akçeye çıktı. III. Murat devrinde ise, İran ve Avusturya Savaşları başladıktan sonra vergiler giderek arttı ve daimi harpler yüzünden her sene alınmaya başladı ve devamlı vergiler halini aldı. Avarız vergilerinde aynı ve nakti vergi ile angarya birbirine karışmış durumdadır. Reayanın verdiği olağan ve düzenli vergiler, tımarlı sipahilere ödenmektedir. (Tüm gayrimüslümlerden alınan kelle vergisi olan cizye ve olağanüstü vergiler olan avarız vergileri hariç)¹².

Bu noktada Tımarlı Sipahilerin Osmanlı Sistemindeki önemine değ inmek istiyorum. Daha sonra bunalım döneminde, sistemin gücünü sağlayan bu örgüt derin yaralar alacak ve toplumda yeni sorunlara neden olacak.

Osmanlı Devletinde piyasanın geniş olmaması, ulaşımın yetersizliği, meta üretiminin ve parasal ekonominin yaygınlaşamamış olması tarımsal artığın nakit olarak alınmasına engeldi. Tımar sisteminin önemi bu noktada ortaya çıkıyor. Tarımsal artık bu sistem sayesinde ademi merkezîyetçi bir biçimde toplanabiliyor, tüketilebiliyor. Bilindiği gibi, tımarı meydana getiren temel unsur, toprağı ve sakinleriyle birlikte köylerdir. Bir tımarı bir yada birden çok köy meydana getirebilir, çok defa köyler birden çok tımar arasında bölüşülmüştür.

Tımar sahibi devletin bir memurudur ve askeri denilen sınıfın tabanını oluşturmaktadır. Görevi savaştır. Sipahiler çağrıldıklarında ya tek başlarına ya da kanunla belirlenmiş sayıda silah arkadaşlarıyla birlikte, teçhizatlı olarak sefere katılmak durumundadırlar. Bunlar, savaşlardan aldıkları paylar ve kendi tımarları üzerindeki tüm vergiler yoluyla geçimlerini sağlamaktadırlar. Böylece devletin elinde, yüklü miktar maaş ödemeksizin her an savaşa hazır güçlü bir ordu bulunmaktadır. Tımarlı Sipahilerin imtiyazları mirasla kalır, ama bu görevleri ile bağımlıdır. Tımarlılar evlenme harçları dışında vergi ödemezler. Ancak Tımarlı Sipahiler daima devletin denetiminde kalmış, bir memur olmaktan öteye hiçbir zaman geçememişlerdir.

11 Akdağ, M. (1975), s. 48.

12 Akdağ, M. (1975), s. 57.

Tımar sahiplerinin yerleri sık sık değiştirilerek oldukları yerde bir egemenlik kurmalarına imkan tanınmamıştır.

2- Talan

Devletin ikinci önemli gelir kaynağı hiç şüphesiz, dış ülkelere yaptığı seferler sonucunda elde ettiği ganimetler ve ülkelerin zenginlik kaynakları idi. Osmanlı nasıl iç artık ürünü vergiler yoluyla elde ediyorsa, dış ülkelerin gelirlerine de savaşlar yolu ile el atıyordu. Osmanlı'nın yayılma siyasetinin altında, daima ganimet elde etme, gelir getiren yollara sahip olma düşüncesi yatmaktadır.

15. ve 16. yüzyılda Akdeniz, doğu ile batının sürekli ticaret yaptığı bir ortamdı. Batılı tüccarlar (daha çok Venedik'li tüccarlar) Akdeniz'in doğu kısmından batısına mal taşıyorlardı. Bu malların başında hububat, deri, yün ve ipek geliyordu. Osmanlı ülkesi 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında bu ticarettten önemli ölçüde gelir elde edebiliyordu. Ancak Akdeniz'in asıl önemi, Uzak Doğu Ticaretinin geçiş noktası olmasından kaynaklanıyor. Doğudan gelen baharat ve ipekli kumaşlara karşılık sürekli olarak batıdan kıymetli maden akımı oluyor. 15. yüzyıl sonunda bu ticaretin geçtiği iki yol vardır¹³:

1. Yol: Aden — Kızıldeniz — Süveyş — Kahire — İskenderiye yolu;

2. Yol: Hürmüz — Basra Körfezi — Şattülarap — buradan kervanlarla Halep veya Anadolu'dan İstanbul yolu. Bu yolun en büyük pazarı da Halep'ti. Venedikli tüccarlar bu limanlara gelen malların batıya götürülmesini üstlenmişler. Bu ticarettten Mısır Memluk Devleti büyük ölçüde gelir elde ediyor. Geçen mallar üzerinden alınan zengin bir transit resmi Mısır Hazinesini besliyor. Osmanlı'nın 1517'de Mısır'a yaptığı fetih hareketi altında bu zengin kaynakları elde etme düşüncesi yatıyor. Bir yandan Venediklilerin bıraktığı transit ticaret gelirlerine, diğer yandan da Sudan altın kaynağına el koymak istiyorlar. Osmanlılar Memluklulara ait toprakların bütününi ele geçirerek Kırım'dan Süveyş'e kadar doğu ticaret yollarının hepsini denetimleri altına alırlar. Batıya giden yol böylece vergilendirilmiş olur, bundan böyle her mal yolda müdahaleye uğrayıp Osmanlı Hazinesi yararına vergilendirilecektir.

Mısır'ın ele geçirilmesi Osmanlı Hazinesine önemli katkılarda bulunmuştu, ama Portekizlilerin Afrika güneyinden dolaşarak Hindistan'a giden yolu bulmaları Akdeniz'in ticaretteki eski önemini yavaş yavaş yitirmesine yol açtı. Doğu ticareti böylece yol değiştiriyordu. Osmanlı Devleti bu kez bir yandan Fas'a, bir yandan da Hint Okyanusuna kadar inme yollarına yöneldi. Önünden daima kaçan nakdi ve aynı servetlerin peşinden koşarak ümitsiz bir kovalamacaya girişmişti¹⁴.

B- DEVLETİN HARCAMALARI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ülke sürekli savaşlar içindeydi. Savaşlara yapılan harcamalar, devletin toplam harcamaları içinde, çok yer tutuyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın güçlü devletleriyle yapılan savaşlar son derece masraflı olmaya başlamıştı. İran ve Avrupa'ya yapılan devamlı savaşlar gelir kaynak-

13 Berkes, N. (1973), a.g.e., s. 19-20.

14 Yerasimos, Osmanlı'nın bu tür hareket tarzını "öne doğru kaçış" olarak nitelendiriyor.

larını çok zorluyordu. Savaşlardan kazanılan gelirler de yine sınır boylarına yapılan kale inşaatlarına ve buralardaki muhafızların maaşlarına gidiyordu.

Bunun yanında devletin kamu yatırımlarına ayırdığı harcamalar vardı. Camii, imaret, köprü vs. inşaatlarına büyük paralar akıyordu.

Devletin 16. yüzyıldan itibaren lüks tüketime yöneldiğini de söyleyebiliriz. Özellikle Saray, doğudan gelen ipekli kumaşlara Rusya'dan gelen kürklere çok rağbet gösteriyordu. Doğu ile olan ticaret daima Osmanlılar aleyhine açık vermekteydi. Ancak harcamaları arttıran en önemli etken, çağın harp silah ve stratejilerine getirdiği yenilikler olmuştur. Batıda harp sanayii kurulmuş, savaşların finansmanında yeni usul ve kaynaklar bulunmuştur. Bu gelişmeler karşısında Osmanlılar da harp teçhizat ve usullerini değiştirmek zorunda kaldılar. Bir yandan da çağa ayak uydurmakta güçlük çeken ve ekonomik darlıklardan gittikçe bunalıma düşen Sipahi Ordusu da yerini devletten maaş alan bir orduya (Yeniçerilere) terk ediyordu. 1527'de sayıları 7886 olan yeniçeriler, 1567'de 12.798'e, 1582'de 18.905'e, 1669'da 53.449'a ulaştı¹⁵.

Tablo: 2
16. Yüzyılın II. Yarısında Devlet Harcamaları

	Akçe	%
1- Askeri Masraflar	398.392.602	62.5
2- Saray Masrafları	189.208.405	29.5
3- Divana Tabi Büroların Mensupları	5.032.512	0.7
4- Diğer Masraflar	44.572.831	7.5
	637.206.348	100

Kaynak: Barkan, Ö.L. (1970), s. 577.

Görüldüğü gibi harcamaların çok önemli bir bölümünü Askeri harcamalar oluşturuyor. Devlet gelirlerini, harcamalarını karşılayacak şekilde arttıramadıkça bütçe açıklarıyla ve sürekli para sıkıntısıyla karşı karşıya kalıyordu. Devletin harcamalarını karşılamada çektiği zorluk, maaşlı askerlerine maaşlarını ödeyememesi şeklinde de kendini gösteriyordu. Örneğin II. Beyazıt'ın saltanat yıllarında şehzadelere bile Devlet, para ödeyemez duruma düşmüştü. Böylece şehzadelere tımar bölgesi ayrılmaya başlandı¹⁶.

C- ARTAN GİDERLERİ FİNANSE ETME YOLLARI

Devlet artan harcamaları karşılamak için iki yola başvurabilirdi: Ya harcamalar kısılabilir, yada gelirler arttırılabilirdi. Harcamaların kısılmasına o dönemde imkân yok (savaşlar alabildiğine devam ediyor, bunun için güçlü orduların varlığı gerekli, bunlar çok fazla masrafı gerektiriyor).

- 15 Barkan, Ö.L. (1970) a.g.m., s. 605, ayrıca bkz. Tezel, Y.S. (1971) s. 249, çizelge I.
16 Akdağ, M. (1979) a.g.e., C. 2, s. 421.

O halde gelirleri arttırma yolu tutulacak. Bunun için de yapılacak iki yol var: Vergileri arttırarak ki, bu yol daha evvel de belirttiğimiz gibi, pek benimsenen yol değil. Halkın vergi arttırımına karşı son derece büyük bir duyarlılığı var. Ancak yine de devlet avarız vergilerini arttırmaktan geri kalmıyor. Devletin yapabileceği diğer bir yol daha var ki, Osmanlı bu yönteme her zaman başvurmuştur: Bu da akçenin devalüe edilmesi (yani akçenin içerdiği gümüş miktarının azaltılarak, devletin aynı miktar gümüşten daha büyük miktarda harcama yapabilmesi). Bunun yanında, kıymetli madeni eşya stoklarının eritilerek para haline getirilmesi¹⁷.

Başta da belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti kuruluşundan beri sürekli para sıkıntısı çeken bir ülkeydi. Bu nedenle de ülkeden değerli maden akımının dışarı çıkışını sınırlayıcı ve paranın devalüe edilmesi gibi tedbirler ta Fatih döneminden beri alınmaktaydı.

İlk olarak Orhan Bey zamanında (1326-1356) 1,186 gr. gümüş içerecek biçimde basılmış olan akçe¹⁸, Fatih'in tahta çıktığı tarih olan 1447'ye kadar sabit bir vezinde tutulmaya çalışılmıştır. Bu döneme kadar 100 dirhem gümüşten aşağı yukarı 300 akçe basılmaktaydı. 1330 ile 1450 arasındaki dönem, paranın sabit olduğu bir dönem olarak kabul edilebilir (Bu durum Tablo 5'ten de izlenebilir).

Fatih zamanında 1450'den itibaren, sağlam para yerini değer düşürme eğilimine terk etmektedir. 1450'den 1505'e kadar akçenin maden miktarındaki azalış büyük olmuştur (% 60'lık bir azalış); yine bu dönemdeki para miktarındaki artış da % 60 civarındadır. 1460-1500 arasındaki fiyat artışları (Tablo: 1'e bakınız), özellikle bu para artışıyla açıklanmalıdır. Fatih döneminde, devamlı bir devalüasyon politikasına gidilmesinin nedeni, genişleyen devlet bürokrasisinin giderek artan ölçüde nakti harcamalara yönelmesi ve bunun da büyük ölçüde gelire ihtiyaç göstermesi ile açıklanabilir.

1500-1550 arasında fiyat evrimi, çok düzensiz görülmektedir; kumaş fiyatları düşerken buğday ve etin fiyatı artmakta, şekerin ise fiyatı 1500-1520 arasında ani bir yükselmeden sonra değişmemektedir. Bunlara dayanarak 16. yüzyılın ilk yarısında fiyatlarda bir durağanlık eğiliminden söz edebiliriz. Bu dönemdeki akçe içindeki gümüş miktarı da azalma değil, artma göstermiştir. Devalüasyon politikasından vazgeçme eğiliminin altında, Osmanlıların Mısır'ı ele geçirerek Memluk Sultanının hazinesine ve Mısır madenlerine el koyması ve geleneksel doğu-batı ticaret yollarının denetimini elde etmesi yatmaktadır. Çünkü bu durum hazineye büyük ferahlık sağlamıştır. Bu döneme ait rakamlarda fiyat sabitliği durumu görülmektedir.

1450-1500 arasındaki sürekli akçenin değer düşürülmesi politikasının ardından 16. yüzyılın ilk yarısında bir para sabitliği hatta revalüasyon politikası gelmektedir. 1520-1550 arası bu dönem, arkasında hemen yeni patlamaları taşıyan bir geçici durgunluk dönemidir. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısında fiyatlar daha öncekilerle kıyaslanamayacak ölçüde bir artış göstermekte ve ekonomik yapı büyük bir sarsıntının içine yuvarlanmaktadır. 15. yüzyılın ikinci yarısındaki enflasyonla,

17 Genç, M. (1984), s. 58.

18 Para sisteminin temelini akçe adlı gümüş sikke oluşturmaktadır. Akçe çeşitli ödemelerde (eşya alım satımında, vergilerin kaydında, aylıkların ödenmesinde) en çok kullanılan para çeşidi ve aynı zamanda para birimidir. Diğer bir deyişle, akçe hem alışveriş aracı, hem de bu aracın değerini diğer sikkelere göre tanımlama ölçөгüdür.

Tablo: 3
1520 ve 1550'de Fiyatlar (Akçe)

	1520	1550
Bir okka ekmek (1382 gr.)	0,5	0,5
Bir metre bez	3-4	3-4
Bir koyun	25-30	30-35
Bir kg. et	1,5-2	1,5-2
Bir okka sade yağ	8	6-8
Bir kile (25,5 kg.) buğday	8	5-6

Kaynak: Akdağ, M. (1975), s. 463.

16. yüzyılın ikinci yarısındaki enflasyon arasında ciddi farklılıklar vardır. İlki, devletin değerli maden sıkıntısı ve artan harcamalarını karşılama zorunluluğundan kaynaklanan bir devalüasyon politikasının sonucudur. İkinci dönemin enflasyonu ise, yine bu etkenleri taşımakla birlikte değişen dünya dengesi ve ekonomik yapısı karşısında uyum sağlayamamaktan ve dış fiyat hareketlerinden büyük ölçüde etkilenmekten kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tablodan 1550 sonrası fiyatları izleyelim.

Tablo: 4

	1550	1595	1609
1 okka ekmek	0,5	1	4-8
1 metre bez	3-4	5-9	15-20
1 koyun	30-35	100-120	560-600
1 kg. et	1,5-2	3-5	8-8,5
1 okka sade yağ	6-8	14	42
1 kile buğday	5-6	20-30	120-160

Kaynak: Akdağ, M. (1975), s. 463.

Tablo incelendiğinde görüldüğü gibi 1550-1595 arasında (45 yılda) fiyatlar ortalama % 170 artmıştır. 1595'den 1609'a kadar ise (14 yılda) fiyatlar ortalama % 322 artmıştır. Fiyatlarda gerçek bir devrim söz konusudur.

Fiyatlardaki bu şaşırtıcı artış, iki önemli faktörün sonucudur: Para miktarının kabarıışı ve iç piyasadaki talep daralışı. Bu dönemde para miktarının şişmesinin başlıca sorumlusu, akçenin değer kaybetmesi; ikinci olarak da Amerikan gümüşlerinin gelmesi¹⁹.

16. yüzyılın ikinci yarısı için akçenin değer kaybetmesi ile ilgili rakamlar bulunmamaktadır, ama başka bir gösterici, akçenin sabit bir para olan Venedik düka karşısındaki değeri, bize oldukça iyi bir tahminle değer düşüşünü ölçme imkanı vermektedir²⁰.

19 Gürsel, S. (1979), s. 120.

20 Düka, içerdiği altın miktarı uzun yıllar boyu değişmeyen sağlam bir paradır. O dönemde altın ile gümüş arasındaki ticari kambiyo oranı da uzun yıllar boyunca fazla değişmemiş olduğundan akçe ile düka arasındaki mübadele oran-

1581'de, bir düka 60 akçe ediyordu, 1586'da aynı düka 120 akçe karşılığında değiştiriliyordu. Osmanlı parasının değer düşüşünün % 100 olduğu açıktır. Bu durum 1550-1595 arasındaki % 144 oranındaki fiyat artışının sorumlusudur. Akçenin değer kaybedişi burada kalmaz, 1600'de bir düka 220 akçe ile değiştirilmektedir. (% 83'lük bir değer kaybı). Aynı dönemde fiyatlar ortalama olarak % 322 artmıştı. Değer düşme oranının çok üstünde olan enflasyon oranı, özellikle ele aldığımız 1595-1609 döneminde, enflasyon mekanizmasında başka faktörlerin de gözününe alınmasını gerekli kılar.

Daha önce de belirttiğimiz gibi 1580'lerden sonra Amerikan gümüşünün gelişi, önemli bir faktördür. Enflasyonu hızlandırıcı ve genişletici bir etki yapmıştır. Gerçekte bu gümüş akımı, Osmanlı ticaret dengesinin pozitif sonucundan kaynaklanıyordu (Yani İmparatorluğun Batı ticaret dengesi lehteydi). Gümüş akımının toplamı batılı tüccarların hammadde taleplerinin çok artması sonucunda yükselmiştir. Bu dış talep artışı, fiyat artışının ikinci faktörüdür. Bunun üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak duralım:

III- DIŞ TALEP ARTIŞININ ENFLASYONU GENİŞLETMESİ

OSMANLININ kendi iç etkenlerinden kaynaklanan akçe devalüasyonları, 1580'lerden önceki hatırı sayılır enflasyonu açıklayabilir. Ama 1580 sonrası Osmanlı'nın para sistemini alabora eden etken, büyük ölçüde Avrupa'daki fiyat devrimi olmuştur. Amerika'dan İspanya'ya akan altın ve gümüş miktarı 1521-1660 yılları arasında 18.000 ton gümüşü ve 200 ton altını buluyordu. Bu miktar, 1492 tarihinde Avrupa'daki mevcut kıymetli maden stokunun beş misli fazlasıydı²¹. Bu maden artışının etkileri, İspanya'dan dalga dalga tüm Avrupa'ya yayıldı ve fiyatlarda büyük ölçüde artma meydana getirdi.

16. yüzyıldan itibaren yeni dünya ticaret yollarının (Atlantik üzeri ticaret yolu), doğu ticaretini bütünüyle körletmemesi için Kanuni Süleyman, 1538'de ilk defa Fransızlara olmak üzere Kapitülasyon politikasını benimsedi. Daha sonra bu imtiyazlar, İngiltere ve Hollanda'ya da tanındı. Bu suretle Osmanlı Devleti, Batıdaki fiyat artışlarından etkilenmeye başladı. Bu durum şöyle gelişti:

Batı Avrupa'da sanayiye, sermaye birikimi nedeni ile üretim artışları başlamıştı. Artan üretim sürekli hammadde ihtiyacı doğuruyordu. Osmanlı ülkesi ise büyük bir hammadde pazarıydı. Avrupalılar, fiyatların çok düşük olduğu Türkiye'den başta buğday olmak üzere, her türlü gıda maddeleriyle, deri, yün, pamuk, ipek, balmumu, şap gibi hammaddeleri yüksek fiyatlar ödeyerek alıyorlardı.

Böylece Batı Avrupalı, Amerika ile yaptığı mamul madde-kıymetli maden ticaretinden elde ettiği gelirinin bir kısmını Osmanlılardan hammadde satın almakta kullandı. Bu suretle, Osmanlı limanlarına fiçiler dolusu gümüş aktı. Avrupalı tüccar-

larının değişmesi, akçenin değer düşüşleriyle açıklanabilir. Gerçekten de bu durum rakamlarda görülmektedir. Örneğin 1450-1500 döneminde, akçe düka karşısında % 42 değer kaybetmiştir. Aynı zaman dilimi içinde Osmanlı madeni parasının değer kaybı % 60 olmuştur. Gürsel, S. a.g.e., s. 130.

21 Barkan, Ö.L. (1970), a.g.e., s. 580.

rın yüksek fiyat vererek aldığı hammaddeleri içindeki esnaf bulamaz oldu, ülkede büyük bir hammadde kıtlığı ortaya çıktı. Yerli alıcılar (esnaf) da yüksek fiyat verecek rakip olabilirdi, ancak devletin koyduğu narh sistemine göre fiyatları yükseltmek olanaksızdı. Bir yandan narh sistemi, bir yandan da lonca düzeni esnafı büyük ölçüde kısıtlamaktaydı. Bu durum, ülkede hem yerli sanayii baltaladı; hem de alınan hammaddeler, batıda mamul mal haline getirilip Türkiye pazarlarında da satılmaya başlandı. Eskiden Bursa ipeklileri batılılarca alınırken, şimdi ipek kozaları satın alınıyor, işlenip Türkiye pazarlarında satılıyordu. Devletin narh (idari fiyatlar) sistemi, yerli sanayinin büyük ölçüde kıskaç altında tutulmasına neden oldu²².

Alınan tedbirler ise, ihracat yasaklamalarının getirilmesi idi ki, bu politika hiç bir zaman işlemedi; kaçakçılık ve rüşvet boyutlarını geliştirdi. Ülkede fiyatlar aşırı yükseldi. Hububat kıtlığı baş gösterdi. Bunun sonucunda büyük şehirlerin işesi ve ordunun beslenmesi çok zorlaştı. Üstelik Anadolu'da üretim de reyanın ve tımarlığının içinde bulunduğu zor koşullardan dolayı büyük ölçüde düşmüştü. Bu ticaretler sonucu real denilen İspanyol gümüş paraları Osmanlı Ülkesinde dolaşır oldu. Akçe giderek değerini kaybettiğçe real halk arasında ve Devlet Maliye Bürolarında büyük itibar kazanarak piyasaya hakim oldu.

1585'de Devlet, en büyük devalüasyonu yaptı. Yüz dirhem gümüşten 800 akçe kesilmeye başladı ve akçenin içindeki gümüş miktarı 0,384 grama düştü. Bir Osmanlı altını 120 akçeye eşit oldu. 1566'da ise, akçenin içindeki gümüş miktarı 0,723 gramdı. 1566-1586 arasındaki 20 yıllık bir dönemde akçenin gümüş miktarında % 47 oranında bir düşüş meydana gelmiştir. 1600'de ise 100 dirhem gümüşten

Tablo: 5
Akçenin Gümüş Değeri

1356 - 1389	1,164 gr. gümüş
1389 - 1402	1,106 gr. "
1402 - 1423	1,121 gr. "
1423 - 1451	1,098 gr. "
1451 - 1452	1,052 gr. "
1460 - 1461	0,952 gr. "
1470 - 1471	0,852 gr. "
1475 - 1476	0,853 gr. "
1481 - 1482	0,751 gr. "
1482 - 1512	0,737 gr. "
1512 - 1520	0,690 gr. "
1520 - 1566	0,723 gr. "
1584 - 1586	0,384 gr. "
1586 - 1600	0,324 gr. "

Kaynak: Yerasimos, S. (1977), Cilt 1, s. 273-274.

- 22 Narhlar (idari fiyatlar), sadece Osmanlıya özgü bir olay değil. Tüm Merkezi Bürokratik tarım toplumlarında (örneğin Çin ve Bizans) var. Narh, devamlı denge arayan egemen sınıfın topluma bakış açısı oluyor. Meta ilişkileri serbest bırakıldığı takdirde devletin ekonomik etkinliğini sağlaması güçleşiyor. Bu nedenle narh sistemi ile sürekli olarak, tüccar sınıfının gelişmesini çember içinde tutarak engelliyor. Sermaye birikimi engelleniyor.

950 akçe kesilerek, 1585 devalüasyonundan sonra ağırlığı 0,384 grama indirilen akçe 0,324 gram olmuştur²³. (Bkz. Tablo 5).

Ayrıca Venedik dükasına göre basılan Osmanlı Altını (flori) karşısında akçenin değer düşüşünü de aşağıdaki tablo 6 göstermektedir.

Tablo: 6
Florinin Akçe Olarak Değeri

1452	1 flori	:	40	akçe
1477	"	:	45	"
1479	"	:	45,5	"
1488	"	:	49	"
1500	"	:	53	"
1510	"	:	54	"
1521	"	:	55	"
1528	"	:	55	"
1561	"	:	50	"
1574	"	:	60	"
1585	"	:	120	"

Kaynak: Yerasimos, S. (1977),
a.g.e., s. 274.

15. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 16. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun bütün ekonomik ve sosyal yapısını felce uğratan enflasyon olayını ayrıntılı olarak inceledikten sonra kısa bir özetleme yaparak konuyu toparlamakta yarar görüyoruz.

Herşeyden önce enflasyonun kökeninde yatan temel etken, akçenin sürekli değer düşümüdür. Bu ise Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal çelişkisinden kaynaklanmaktadır. Haraççılığa dayanan, sürekli fetihler yolunu seçen bir devlet için kaçınılmaz olan büyük harcamaları finanse edecek gelir kaynaklarının sınırlı oluşu, Devleti daima akçeyi devalüe etme yoluna itmiştir. En büyük gelir kaynağı olan vergilerin yılda bir kez alınmasına karşılık, askeri harcamaların (örneğin aylıkların üç ayda bir ödenmesi) yıl içinde devamlılık taşıması, harcamaların kasaya para girmesinden önce yapılması devamlı güçlükler yaratıyordu.

Kuşkusuz, enflasyonu genişleten diğer önemli etken, dış kaynaklı bir etken olan Amerikan gümüşlerinin İmparatorluk içine akması olayıdır. Bu da daha çok Batıda gelişmeye başlayan kapitalizmin Osmanlı Devleti üzerine yansıyan şekliyle ilgilidir.

Üzerinde durulabilecek bir diğer etken, nüfus artışıdır. Bu etkenin Osmanlı açısından farklı bir anlamı vardır. Osmanlı İmparatorluğunda nüfus, hiçbir zaman Çin'de olduğu gibi aşırı artış göstermemiştir, topraklar daima nüfusa oranla çok daha geniştir. Yani her zaman tarıma açılmamış arazi mevcuttur. Ancak toprakların tarıma açılmasının ve üretim yapılmasının maliyeti, onun getireceği gelirden çok da-

23 Barkan, Ö.L. (1970), a.g.m., s. 575-576.

ha fazla olduğundan yeni toprakları kullanma yoluna pek gidilmemiştir. Mevcut ekilebilen topraklar ise, giderek artan nüfusu beslemekten ve onun taleplerini karşılamaktan uzak kalmıştır.

Son faktör olarak ticari hareketlerin hacim ve süratindeki değişmelerden söz edebiliriz. Batı ile Doğu arasındaki geleneksel baharat ticaretinin merkezi olan Akdeniz, giderek önemini kaybedip, dünya ticareti Atlantik üzerine kaydıkça Osmanlı İmparatorluğu da önemli gelir kaynaklarından büyük ölçüde yoksun kalmıştır. Ancak bu etken, 17. yüzyıldan sonra önemli bir etki yaratabilmiştir. Bu etkenin zamanlamasına dikkat etmek gerekir. 16. yüzyılın enflasyonunda bu son etkenin daha gerilerde bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Akdağ, M. (1975): Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyanları", Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Akdağ, M. (1979): Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Akdağ, M. (1979): Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 2, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Barkan, Ö.L. (1970): "16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", Belleten, XXXIV/136.
- Berkes, N. (1973): 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, Cilt 2, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Divitçioğlu, S. (1967): Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İ.Ü. İkt. Fak. Yayını, İstanbul.
- Ergenç, Ö. (1978): "16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler, "ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı içinde.
- Genç, M. (1984): "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", Yapıt, Sayı: 49, 4, Nisan-Mayıs, s. 52-62.
- Gürsel, S. (1979): "La transition d'une formation tributaire à une formation peripherique: L'exemple de L'Empire Ottoman", These, Sc. Eco. Un. de Nanterre, Juin.
- Gürsel, S. (1981): "Osmanlı'da Narh", Cumhuriyet, 15 Ocak.
- Sahillioğlu, H. (1978): "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, İçinde.
- Tezel, Y.S. (1971): "Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler", SBF Dergisi, Cilt: XXVI, Aralık 1971, No: 4.
- Yerasimos, S. (1977): Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Cilt I, Gözlem Yayınları, İstanbul.